

ס י מ ן ד

ביטול בלב או בפה

א. רוב הפוסקים לא הצריכו ביטול בפה וניתן להבינם גם אם הביטול הוא מדין הפקר

מחלוקת הראשונים אם צריך שהביטול יהיה בדיבור או בלב

המשנה (פסחים לא ע"ב) אומרת: "חמץ שנפלה עליו מפולת הרי הוא כמבוער". ובגמרא שם נאמר: "אמר רב חסדא: וצריך שיבטל בלבו". וכן הוזכרה לשון ביטול בלב בעוד מקומות: "היה יושב בבית המדרש ונזכר שיש חמץ בתוך ביתו, מבטלו בלבו" (שם ז' ע"א); "חור שבין אדם לחבירו וכו', והשאר מבטלו בלבו וכו'. חור שבין יהודי לארמאי וכו', והשאר מבטלו בלבו" (שם ח' ע"א-ע"ב); "ההולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו וכו' ונזכר שיש לו חמץ בתוך ביתו, אם יכול לחזור ולבער ולחזור למצותו – יחזור ויבער, ואם לאו – מבטלו בלבו. להציל מן הנכרים ומן הנהר ומן הלסטים ומן הדליקה ומן המפולת, יבטל בלבו" (שם מט ע"א). ובגמרות שלנו (ו' ע"ב) נאמר: "אמר רב יהודה אמר רב: הבודק צריך שיבטל", ע"כ. אך בכמה כתבי יד וראשונים (רש"י ו' ע"א ד"ה כופה; א"ז פסחים ס' רמה אות ה) הגרסה היא: "צריך שיבטל בלבו". וכתב הר"ן (על הר"ף ט' ע"ב ד"ה אמר רב חסדא): "איכא מאן דפירש דלבו לאו דוקא אלא לומר שאין צריך להשמיע לאזניו, אבל צריך שיוציא בשפתיו, דדברים שבלב אינן דברים", עכ"ל. וכן כתב האוהל מועד (שער הפסח דרך ב' נתיב ב) בשם הרא"ה וז"ל: "ומיהו הרא"ה פסק שאף על פי שאין צריך להשמיע לאזניו צריך להוציא בשפתיו", עכ"ל. ואולי התכוון הר"ן לדברי הרא"ה הללו. וכן כתב הריטב"א בכמה מקומות (פסחים ז' ע"א ד"ה והתניא; קידושין מב ע"ב ד"ה הא דאמרין; נדרים עז ע"ב ד"ה לא יאמר). וכן כתב הנמוקי יוסף (פסחים לא ע"ב ד"ה בלבו). ודברים דומים במעט כתב רס"ג בסידורו (עמ' קלב): "וכשגמר לבדוק יבטל החמץ מרשותו במחשבה ובדיבור, ויאמר וכו', ואם אמר בלשון ארמית הרי זה עדיף", עכ"ל. ומבואר בדבריו שהביטול צריך להתבצע גם במחשבה וגם בדיבור. ואולם לכאורה קשה לומר שצריך להוציא בשפתיו, דפשט לשון בלבו משמע שהוא אינו מוציא בשפתיו אלא דוקא מהרהר

בלבו בלבד. והגמרא (ברכות כ' ע"ב) דייקה להדיא מהלשון: "בעל קרי מהרהר בלבו" שאין הוא מוציא בשפתיו. ובאמת הר"ן עצמו (על הר"ף פסחים א' ע"א ד"ה ומהו ענין) כתב וז"ל: "ותו דבגמרא אמרינן מבטלו בלבו ובודאי דלענין הפקר ממונו הפקר בלבו לא מהני דדברים שבלב אינם דברים", עכ"ל. הרי שהוא עצמו נקט בפשיטות שהביטול הוא בלב, ולכן תמה על שיטת התוס' שביטול מועיל מצד הפקר (הובאה לעיל עמ' נט), דדברים שבלב אינם דברים ואם כן ההפקר לא אמור לחול אם הוא מתבצע רק בלב. ותירץ (שם) בהמשך שאין צורך בגדרי הפקר כיון שהביטול רק מהווה גילוי דעת שאינו מעונין במה שעושה התורה את החמץ ברשותו.

הרמב"ם והרמב"ן וראשונים נוספים נקטו שמספיק לבטל בלב

וכבר הרמב"ן (פסחים ד' ע"ב ד"ה ועוד קשה לי) הקשה את קושיית הר"ן: "ועוד קשה לי ששנו חכמים ז"ל בכל מקום מבטלו בלבו והפקר בפה הוא ולמה הזכירו בלבו בכאן", עכ"ל. וכן כתב בהמשך (שם ד"ה ונראין הדברים) וז"ל: "ונראין הדברים שהביטול בלב הוא ואינו צריך להוציאו בשפתיו, זהו ששנו חכמים ז"ל בכל מקום מבטלו בלבו וכן פרש"י ז"ל, וכן לענין ע"ז שהזכירו חכמים ביטול כל שנתיימש מע"ז שלו בלבו הוי ביטול ומותרת כדמפורש בדוכתיה (ע"ז נג ע"ב), וכל זה מן הטעם שפירשתי שאין אדם עובר אלא על חמץ שלו שהוא רוצה בקיומו ודעתו עליו, הא נתיימש ממנו ונתן דעתו שאינו רוצה מחמת איסורו ולא יהנה בו לעולם אינו עובר, משל [לממון אבדה] כיון שיתיימש ממנו בלבו יצא מרשותו, אף חמץ בזמנו ממון אבוד הוא מבעליו ויצא מרשותו ביאוש", עכ"ל. וכן נראה שגם לפי הרמב"ם אין צורך בדיבור בפה, דלא הוזכר דבר זה בדבריו. ולפי מה שמבואר בדבריו (הל' חמץ ומצה פ"ב ה"ב) שהביטול הוא קיומה של ההשבתה, וקיום זה נעשה בלב שמחשיבו כעפר ומשים בלבו שאין ברשותו חמץ כלל, הרי שאין צורך כלל שפעולה זאת תיעשה בדיבור. וכן כתב המכתם (פסחים ז' ע"ב ד"ה יש שואלין) וז"ל: "יש שואלין למה מברכין על הבדיקה שהיא מדרבנן ולא על הביטול שהוא מן התורה ויותר היה ראוי לברך על מה שהוא מן התורה מאחר שעם כל הבדיקה הצריכו לעשות ביטול והיה לנו לומר בלשון הברכה אשר קדשנו במצוותיו וצונו להשבית את החמץ כלשון התורה שאמרה תשביתו שאור מבתים ויש לומר כי מפני שהביטול תלוי בלב בלא שום מעשה ובמה שאינו תלוי אלא בכונת הלב לא שייך לברך", עכ"ל. וכן כתב הראב"ה (סי' תלא) שהטעם שאין מברכים על הביטול הוא ש"משביתו בלבו וסגי ואין כאן מעשה". והרי דיבור נידון כמעשה לענין ברכת המצוות, כגון בקריאת הלל ובספירת העומר. ועל כרחנו כוונתו שביטול חמץ אין אפילו דיבור. וכן כתב המאירי (פסחים לא ע"ב ד"ה המשנה

הרביעיית) וז"ל: "וביטול בלבו יש מערערים עליו מצד דברים שבלב ומפרשים בו שיוציא בשפתיו, ולא אמרו בלבו אלא ללמד שאינו צריך להשמיע לאזניו. ואין צורך לפירוש זה, שכל שבין אדם למקום רחמנא לבא בעי", עכ"ל. וכן כתב המהר"ם חלאוה (פסחים ו' ע"ב ד"ה ולאידך). וכן כתב האורחות חיים (הל' חמץ ומצה ס' יג; ובכלבו הל' חמץ ומצה ס' מח, ח"ג עמ' טז בהנד"מ) וז"ל: "וזה שהצריכו לברך על הבדיקה שהיא מדרבנן ולא על הביטול שהוא מן התורה לפי שהביטול תלוי בלב בלא שום מעשה ומה שאינו אלא בכוונת הלב לא שייך לברך", עכ"ל. וכן כתב גם רבינו ירוחם (תרא נ"ה ח"א, לח ע"ג) וז"ל: "והביטול די בלבו, כן פשוט בפסחים", עכ"ל.

לשיטת התוספות שביטול הוא הפקר לכאורה צריך שיבטל בדיבור

אמנם לפי התוס' שנקטו שהביטול מועיל מצד הפקר, יש לכאורה הכרח לומר שמה שנאמר לבו הוא לאו דווקא, וככל דיני הפקר צריך שתהיה אמירה מפורשת בפיו. ובזה לכאורה כבר לא יעזור החידוש שאמרו שמדאורייתא אין צורך בשלושה. דבסתמא דמילתא הצורך שהדבר יהיה מפורש בפיו, וההכרח שלא יהיה הדבר כדברים שבלב בלבד, הוא מדאורייתא¹. ואם אדם מפקיר נכסיו בלבו, נראה לכאורה פשוט שלא חל ההפקר אפילו מדאורייתא.

הא"ז וסיעתו הבינו שגם לר"ת יכול להועיל אגן סהדי שכן אומר בלבו

ואולם מצינו בא"ז (ח"ב ס' רנז) שכתב וז"ל: "ופירש רבינו יעקב דבטול מתורת הפקר הוא, וכתוב לא יראה דוקא שלך. ונהי דהפקר בפני ג' הכא סגי בחד, דודאי גומר בלבו להפקיע האסור", עכ"ל. ומבואר שהוסיף על מה שכתוב לפנינו בתוס', שחידוש זה שביטול מועיל מדאורייתא אמור לא רק לגבי זה שאין צורך בשלושה, אלא גם לגבי זה שאין צורך שייאמר בפה ואפשר גם בלבו, דגם על זה יש אגן סהדי. דמהלשון "דודאי גומר בלבו", נראה שיש צורך להסיק מסקנה מתוך המציאות, ואין המדובר על משהו שקורה בפשיטות. ולכן מוכרחים לומר ש"בלבו" היינו פעולה שאכן מתרחשת בלבו המוסתרת ממראה עיני הבריות, ואין המדובר על הוצאה

1. הדבר מוכח מכך שבגמרא (שבועות כו ע"ב) נצרכו לילפותות מיוחדות ללמד שבקדשים ובתרומה סגי בכך שישגמור בליבו ואין צורך בדיבור. וכן עולה מדיון הגמרא (נדרים ז' ע"א) אם יש יד להפקר, דלכאורה תיפוק ליה משום שרצה להפקיר. ועל כרחנו לומר שאם לא נאמרו מילים של הפקר, אין די בהסכמת הלב להפקיר.

2. בפירוש על הפיוט אלוהי הרוחות שהביא בשם הר"ש מפלייש.

בשפתיו שרק מונגדת להשמעה לאזנים. ועל כרחנו שמשמעות המלה היא כפשוטה, שהוא גומר בלבו ממש. וזה גופא מה שנצרך מדאורייתא, ואנן סהדי שאכן כך קרה³. וכן הוא במרדכי (פסחים סי' תקלא). וכן כתב האגודה (פסחים פ"א סי' ה) וז"ל: "חמץ ממש שעות ולמעלה אסור, דכתיב: אך חלק ביום הראשון תשביתו. פי' רש"י בַּטְלוּ. ורבינו תם פירש דביטול מועיל מטעם הפקר. ואע"ג דהפקר בעי שלושה, הכא אנן סהדי דמפקירו בלבו", עכ"ל. הרי שהאנן סהדי מועיל גם לכך שיספיק ביטול בלב ולא יהיה צורך בדיבור בפיו. ובאופן שונה הוסברו הדברים ברשב"ץ (מאמר חמץ אות ה), דאע"ג שביטול הוא מדין הפקר ובהפקר דברים שבלב אינם דברים, מכל מקום "כיון שגמר בלבו שאין לו חפץ בו, הרי נפטר מחיוב מה שעשאתו התורה ברשותו", עכ"ל. אך יש להעיר שלכאורה יש בדבריו עירוב של שיטת הרמב"ן (שהובאה לעיל עמ' נו) ושיטת הר"ן (שהובאה לעיל עמ' לח), וצ"ע.

אם הפקר צריך להעשות בדיבור כשאינו ניכר לכל, יש לומר את הביטול בפה

והקצה"ח (סי' יב סק"א) נקט בפשיטות שבכל התורה ההפקר צריך להיות דווקא בדיבור, ואם אינו נעשה בדיבור הוא אינו חל כלל. ונקט כמהרי"ט (ח"ב ח"מ סי' מה ד"ה ונראה) שרק כאשר ידוע לכל שכוונתו להפקיר, חל הפקר גם ללא דיבור. אבל אם אין הדבר ידוע לכל, אינו חל.

ולפי דברי הקצות, בנידון דביטול חמץ, שבהכרח אין הדבר אמור להיחשב כמפורסם, דהא אף אדם אינו יודע אם הוא ביטל בלבו אם לאו, לא אמור להועיל הפקר בלב. ואין לומר דבגלל עצם זה שמצות היום היא להשבית, בהכרח האדם עושה כן, והרי זה מפורסם דסוף סוף ישנם אנשים שלא מבטלים מחמת שכחה או חוסר ידיעה. ולכן אי אפשר לומר שהדבר ברור ומפורסם ומובן מאליו. ומלבד זה, הרי מנהג העולם הוא לבטל גם בדיבור ולא להסתפק במחשבה. וכל מה שידוע לכל הוא שמבטלים בדיבור ובמחשבה, אך לא ידוע שגם אנשים שלא ביטלו בדיבור, ביטלו במחשבה. ולפי זה לכאורה מוכרחת הדעה שבביטול צריך שיוציא דווקא בפיו כדי שיחול הביטול, לפי השיטה הנוקטת שהביטול מועיל מדין הפקר.

דחיית ההבנה הזאת

ואולם יעוין בדבריו שהתבסס על דברי התוס' (שבת יח ע"ב ד"ה דמפקרא) שכתבו שלבית שמאי נר וגיגית נעשים הפקר לכל' אף שההפקר הוא בלב, "לפי שידוע לכל",

3. ויתכן שההסבר הזה הוא חלק מדברי ר"ת שהביא הר"ש מפלייש.

4. ולכן אין בהם איסור שביתת כלים כשמדליק נר שבת וכששורה שִׁכָּר בגיגית מבעוד יום.

אבל אם אין הדבר ידוע לכל, אין ההפקר חל כשהוא בלב. ולכאורה יש להקשות על שהבין כך בתוס', דלא דיברו התוס' כלל על השאלה אם ההפקר צריך להעשות דווקא בדיבור או שמספיק בלב, ולא דנו אלא לגבי הצורך בשלושה. ורק לגבי זה שלא צריך שלושה אמרו התוס' שכאשר "אין הדבר מפורסם" שהוא מפקיר, צריך שלושה. אבל אין להסיק מכאן שאם הדבר מפורסם לא צריך שלושה וגם לא צריך דיבור ומספיקה מחשבה. דייטכן שגם כך עדיין צריך שיהיה בדיבור, וייתכן לאידך גיסא שמדאורייתא כשם שאין צורך בשלושה כך גם אין צורך בדיבור, ואפילו אם אין הדבר מפורסם. ומלבד זאת יש לתמוה לכאורה על מה שכתב שההפקר בנר הוא ידוע לכל, שהרי התוס' כתבו דווקא לגבי נר שהסיבה להקל היא שאין הדבר מפורסם משום שאדם מדליק בתוך ביתו, ולכאורה מבואר בדבריהם להיפך מדברי הקצות. וכן יש להעיר עוד על עיקרי דבריו שם, אבל אכמ"ל.

לכאורה אם ביטול הוא מצד הפקר והפקר הוא נדר, צריך שיאמר בפיו

והרמב"ם כתב (הל' נדרים פ"ב ה"ד) וז"ל: "ההפקר – אף על פי שאינו נדר, הרי הוא כמו נדר שאסור לו לחזור בו", עכ"ל. ומפשטות דבריו נראה שהבין שהפקר מועיל כמו שמועיל נדר, ולכן הוא יוצר איסור לחזור בו. דלכאורה לא מסתבר לומר כפי שהבינו הקרית ספר (שם) והשערי יושר (ש"ה פ"ג) ועוד אחרונים שהשוואת הרמב"ם בין נדר להפקר היא רק השוואה חיצונית שחלות ההפקר היא כמו חלות נדר לעניין זה שחלה התפסה בדיבורו והוא נתייחד לצדקה או לשימושם של אחרים. דלשון "אסור לו לחזור בו" מורה שיש כאן השוואה לעניין עצם זה שיש איסור ולעניין הזהות בין האיסורים⁵. וגם לא היה לו להרמב"ם להביא את הלכות הפקר בתוך הלכות נדרים, אם כל ההשוואה היא רק בסגנון חלות הדבר. ועל כרחק מה שכתב שהוא אינו נדר היינו שבאמת אין כאן אמירה רגילה של החלת איסור אכילה וכדומה כמו שקורה בנדר, אלא יש כאן רק הסתלקות ממונית מדבר מסוים, שהיא לכאורה פעולה אחרת לגמרי. אבל מהות ההפקר ומהות הנדר דומות, וגדר האיסור שנוצר כתוצאה מזה שהפקיר, הוא אותו גדר של איסור כמו בנדר. ואם נוקטים שהביטול מועיל כהפקר, ונוקטים כשיטת הרמב"ם במהות ההפקר שהיא כנדר, יוצא שהביטול חייב להיות דווקא בפיו, שהרי נדר חייב להיות דווקא בפיו וכמבואר

5. ובדברי השערי יושר מבואר שהתבסס על הגהת הגר"א (ח"מ סי' רעג סק"ג), לפיה יש לגרוס בדברי הרמב"ם "שאינו יכול לחזור בו" ולא "שאסור לו לחזור בו". וכן הגרסה בסמ"ג (ל"ת רמב). אך בכל כתבי היד והדפוסים של הרמב"ם הגרסה היא כלפנינו.

בגמרא (שבועות כו ע"ב). וכך אפשר לכאורה להבין את דעת המצריכים שהביטול יהיה דווקא בפיו.

נראה שרק האיסור הוא מצד נדר אבל עצם הסילוק אינו תלוי בגדרי נדר

אמנם נראה שבהפקר יש שני חלקים: האחד הוא ההסתלקות הממונית של האדם מהדבר (עי' תוס' גיטין לח ע"א סוד"ה המפקיה), והשני הוא האיסור שלו להמשיך ולהחזיק בו כבעלים אלא אם כן יזכה בו מחדש. ונראה שרק לגבי החלק השני הזה יש מקום לראותו כסוג של נדר. אבל לגבי ההסתלקות הממונית אין זה קשור לנדר, אלא זה סוג ביטול קניין שחידשה התורה, לבית שמאי מ"לעני ולגר תעזב אתם" (ויקרא יט, י; כג, כב) ולבית הלל מ"תשמטנה ונטשתה" (שמות כג, יא), כמבואר בירושלמי (פאה פ"ו ה"א), והוא אינו תלוי בגדרי הנדרים, ואינו מצריך שיהיה דווקא בדיבור. ובאמת בנטישת הקרקע בשמיטה אין צורך בדיבור, וכן בעזיבת מתנות עניים אין צורך בדיבור. ובשני המקרים הקרקע ומתנות העניים מסולקות מהבעלים במחשבתם בלבד. וכך נראה שיש להבין את דעת אלה שאינם מצריכים דיבור בביטול, אפילו אם הם נוקטים שביטול מועיל מצד היותו הפקר.

ב. דברי רש"י והטור

סתירה לכאורה בדברי רש"י וקשיים בתירוץ הצל"ח

והנה, כתב רש"י (פסחים ו' ע"ב ד"ה הבודק) וז"ל: "הבודק צריך שיבטל – בלבו סמוך לבדיקה מיד, ואומר כל חמירא דאיכא בביתא הדין לבטיל", עכ"ל. וכמה אחרונים התקשו דלכאורה דבריו סותרים מיניה וביה. וז"ל הצל"ח (על רש"י שם): "דברי רש"י סותרים זה את זה, דפתח שיבטל בלבו ומשמע דדי בביטול בלב, וסיים שיאמר כל חמירא דמשמע דצריך שיאמר בפה. ונראה דהא דבאמת סגי בהשבתה בלב, והרי בכל התורה כולה דברים שבלב אינן דברים, אלא משום שחמץ בלאו הכי אינו ברשותו של אדם אלא שעשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו, לכך סגי שמגלה דעתו בלבו שאינו רוצה בו, ועיין בר"ן [א' ע"א ד"ה ומהו ענין]. וא"כ זה ניחא לדין דחמץ אסור בהנאה, אבל לר' יוסי הגלילי [לקמן כח ע"ב] שחמץ מותר בהנאה כל שבעה, אם כן מן הדין הוא ברשותו ואין כאן שום חידוש שעובר בבל יראה, ודאי דלא סגי בדברים שבלב וצריך שיאמר בפה. ומעתה רש"י בשמעתין רוצה לפרש

דברי רב יהודה אליבא דכ"ע גם אליבא דר' יוסי הגלילי, ולכך פתח רש"י שיבטל בלבו, שזה מועיל לרוב התנאים דסברי חמץ אסור בהנאה, ומה שסיים רש"י שיאמר, היינו לר' יוסי הגלילי צריך שיאמר בפה מלא כל חמירא וכו'. אלא דלפ"ז דרש"י רוצה לפרש גם לר' יוסי הגלילי, אם כן קשה לר' יוסי הגלילי למה צריך ביטול, ואי משום שישכח גלוסקא, קשה הרי לר' יוסי הגלילי אפילו אחר איסורו הוא ברשותו ממש וא"כ כי משכח לבטליה", עכ"ל. אך לכאורה דברי הצ"ח קשים מאוד: יוצא שבמשפט אחד פתח רש"י את דבריו אליבא דכל התנאים, וסיים אליבא דדעת יחיד, בשביל לחשוש גם לשיטתו. ועוד, שתחילת המשפט היא דווקא שלא כדעת ר' יוסי הגלילי, שהרי לשיטתו לא מספיק ביטול בלב. וגם קשה שרש"י יכתוב את דבריו שלא אליבא דהלכתא. וכן קשה מה שהקשה הצ"ח על עצמו בסוף דבריו ולא תירץ. והמור הקציעה (סי' תלו ד"ה ומ"ש רבינו) הבין בדעת רש"י שצריך גם ביטול בלב וגם ביטול בפה, ובכך יישב את הסתירה בדבריו. ואולם נראה שגם הסבר זה קשה, דבגמרא לא נזכר הצורך לבטל בפה ורק נזכר ביטול בלב⁶, ולא ברור מה ראה רש"י להוסיף את הדיבור בפירושו לדברי הגמרא הללו.

אליבא דאמת נראה שאין הדבר קשור למחלוקת ר' יוסי הגלילי וחכמים

ואליבא דאמת נראה שאין לדברים הללו קשר למחלוקת ר' יוסי הגלילי וחכמים. דמה שעשתה התורה את החמץ ברשותו של האדם, אינו נוגע לשאלה אם החמץ מותר בהנאה אם לאו. ואדרבה, לפי ר' יוסי הגלילי, כל כך עשתה התורה את החמץ ברשותו אם הוא לא מבטלו, עד כדי כך שהוא יכול ליהנות ממנו. דהא ברור שגם לר' יוסי הגלילי הוא עובר עליו בבל יראה ובל ימצא. ואם כן ברור שקיום החמץ ברשותו אסור, אלא שהתורה לא אוסרת את החמץ בהנאה אם הוא עובר ומקיימו ברשותו. ואם כן ברור שהביטול נדרש כדי שלא יעבור על קיומו ברשותו. ולא איכפת לן כלל מזה שאם יעבור וישאירו ברשותו, יהיה מותר לו ליהנות ממנו.

דברי הטור וקושיות הב"י עליו

והטור (או"ח סי' תלו אות ב) דן בעניין הברכה על הביטול, וכתב וז"ל: "ולענין הברכה כתב בעל המנהיג⁷ (הל' פסח סי' יג עמ' תלו וסי' יח עמ' תלו): אם הוא יודע שיש

6. וכנ"ל (עמ' קיד) שרש"י גרס את המילה בלבו כחלק מדברי הגמרא.

7. בטור הנד"מ צוין שכך הוא בכ"פ' ובדפוסים קדמונים של הטור, אבל בדפ"ר הגירסה היא בעל העיטור.

לו חמץ יברך על ביטול חמץ, ואם לאו לא יברך⁸. ונראה שאפילו יודע שיש לו חמץ בביתו אין צריך לברך, כיון שעיקר הביטול בלבו, ואם מחשב בלבו לבטל סגי, דלא מצינו ברכה על מחשבה שבלב. ואע"ג שנוהגין לומר כל חמירא וכו', לא מצינו שתיקנו חכמים זה אלא שנהגו כך, עכ"ל. דכשם שאין מברכים על אהבת ה' ויראתו, ואהבת לרעך כמוך וכדו', אלא רק על מעשים או אפילו מצות שבדיבור, כך אין לברך על הביטול. ומבואר שנוקט בעיקר הדין כדעת הסוברים שאין צורך בביטול בדיבור אלא מספיק בביטול בלב. והאמירה של כל חמירא היא רק מנהג שנהגו. ולעיל מינה (סי' תלד אות ב) כתב הטור וז"ל: "ואחר הבדיקה מיד בלילה יבטלנו ויאמר: כל חמירא דאיתיה ברשותי דלא חזיתיה ודלא ביערתיה ליבטל וליהוי כעפרא", עכ"ל. וכתב על דבריו הב"י וז"ל: "ומה שכתב רבינו כל חמירא דאיתיה ברשותי דלא חזיתיה וכו' – כתבוהו הר"ף (ג' ע"א) והרא"ש [שם (פ"א סי' ט)]. וכתב הר"ן (על הר"ף שם ד"ה א"ר יהודה): לשון זה אינו בגמרא אלא כך הוא מקובל ביד הגאונים⁹. ואף על פי שנמצא קרוב לנוסח זה בירושלמי בלשון הקודש, דגרסינן [בפרק כל שעה (פ"ב ה"ב)]: רב אמר צריך שיאמר כל חמץ שיש לי בתוך ביתי ואיני יודע בו יבטל, מכל מקום כיון שבמה שנהגו לומר יש תוספת דברים, וגם אינו בלשון הקודש כמו שהוא בירושלמי, כתב שלשון זה אינו נמצא בגמרא וכו'. אבל רבינו שכתב [בסימן תלן] שאם מחשב לבטל בלבו סגי ואף על פי שנוהגין לומר כל חמירא וכו' לא מצינו שתיקנו חכמים לשון זה אלא שנהגו כך, יש לתמוה עליו, דכיון שנמצא ירושלמי זה הרי מצינו שתיקנו חכמים לבטל בפה, עכ"ל. וכוונתו להבדיל בין הר"ן ובין הטור, בדברי הר"ן ההתייחסות היא רק ללשון המסוימת שנאמרת, ורק בנוגע לזה הוא אומר שהיא לא נאמרה בגמרא. אבל בדברי הטור ההתייחסות היא לעצם האמירה, שהיא מנהג ולא תקנת חכמים, כיון שאפשר לבטל בלבו בלבד. ועל זה קשה, דמהירושלמי נראה שעצם הצורך לומר בפיו הוא דווקא כן מתקנת חכמים. וכהמשך לקושיית הב"י, אפשר היה להקשות שיש לכאורה גם סתירה בדברי הטור. דאחר שהוא קובע (סי' תלד אות ב-ג) בפשיטות שיש לומר את הנוסח הזה, והוא מדקדק בניסוח שלו, והוא אף דן כיצד יאמר בערב וכיצד יאמר בבוקר, נראה לכאורה שאין כאן מנהגא בעלמא, אלא זהו דין גמור.

8. עד כאן דברי המנהיג.

9. עד כאן דברי הר"ן.

הטור הבין שהאמירה היא בלב ולא דווקא בפה ויישוב דבריו

אמנם נראה שהטור הבין שמה שכתוב בירושלמי שצריך לומר דברים מסוימים, וכן מה שהוא עצמו כתב שיש לומר דברים מסוימים, אין הכוונה בהכרח שיאמרם בפיו דייקא, אלא הכוונה לאמירה בלב. וכפי שמצאנו שקיימת אמירה שמתממשת בלב בלבד: "ויצחק ויאמר בלבו" (בראשית יז, ז), "ויאמר עשו בלבו" (שם כז, מא), "כי תאמר בלבבך" (דברים ז, ז), "אל תאמר בלבבך" (שם ט, ד), "ויאמר דוד אל לבו" (שם"א כז, א), "לך אמר לבי" (תהלים כז, ח), "אמרתי אני בליבי" (קהלת ב, א' ועוד), "ויאמר המן בלבו" (אסתר ו, ו), ועוד. ויעוין ברמב"ן (ויקרא י, ג) שכתב שגם לשון 'דיבור' אינה מתייחסת לדיבור בפה דווקא אלא יכולה להתייחס למחשבת הלב. והירושלמי והראשונים והטור לא נכנסו לשאלה אם האמירה הזאת צריכה להיות דווקא בפה או גם במחשבה, אלא הם רק עסקו בתוכן המסוים שצריך לומר בלבו כדי שיתקיים הביטול כדבעי. והבין הטור שאין דין שהאמירה הזאת תהיה בפה דווקא, דכיון שעיקר העניין הוא הביטול בלב, ולא מצינו שתהיה תקנה מיוחדת שהדברים ייאמרו בפה, אין סיבה להניח שיש תקנה כזאת. ואדרבה, לשונות הגמרא שנאמר בהן להדיא: "מבטל בלבו" מוכיחות שהביטול הנדרש הוא בלב בלבד. וגם אם נאמר שדעת הירושלמי שצריך לומר בפה, אין דבריו אליבא דהלכתא, כיון שמסתמת לשון הבבלי נראה שאין צורך בדיבור דווקא, וכנ"ל.

יישוב דברי רש"י לפי הבנה זאת

וכך יש ליישב גם את הסתירה בדברי רש"י. מצד אחד רש"י כותב שהביטול צריך להיות בלב, ובזה הוא קובע שבאמת אין צורך שהאמירה תהיה בפה. ואחר כך כאשר הוא אומר: "ואומר כל חמירא" וכו', הוא מגדיר מה צריך להיות התוכן של הביטול שנעשה בלב, ומהי האמירה שהאדם צריך לומר בלבו כדי שיתקיים הביטול הזה. ודבריו אפוא מתאימים לשיטה שמספיק ביטול בלב ואין צורך באמירה בפיו.

רש"י אזיל בזה לשיטתו בהבנת מהות הביטול

ונראה שרש"י אזיל בזה לשיטתו. הוא לא הזכיר עניין של הפקר בכל דבריו בעניין הביטול וההשבתה, אלא כתב (ד' ע"א ד"ה חובת הדד) וז"ל: "דאי משום בל יראה ובל ימצא, הא אמר לקמן דסגי ליה בבטול בעלמא, אי מסיח דעתיה מיניה ומשוי ליה כעפרא, ואמר: כל חמירא דבביתא הדין" כו', עכ"ל. וכן כתב בהמשך (שם ע"ב ד"ה בבטול בעלמא) וז"ל: "בביטול בעלמא – דכתיב תשביתו ולא כתיב תבערו, והשבתה

דלב היא השבתה", עכ"ל. וכיון שאין הדבר תלוי בהפקרה אלא בעצם הסחת הדעת מהחמץ, ובזה גופא מתחדש חידוש התורה שהחמץ מוגדר כמושבת, וכפי שהתבאר לעיל (עמ' נח) בשיטתו, לכן הוא נקט בפשיטות שמספיק ביטול בלב, ואין דין כזה שצריך שיהיה דווקא ביטול בדיבור.

הטור לכאורה סותר עצמו

אמנם בדעת הטור הדברים אינם ברורים לכאורה. מצד אחד הוא הסביר את מהות הביטול (סי' תלא אות א) וכתב וז"ל: "ומדאורייתא בביטול בעלמא סגי, שיבטלנו בליבו ויחשוב אותו כאילו הוא עפר בעלמא, ואז אינו עובר", עכ"ל. ולא מוזכר בדבריו שהמחשבה הזאת יוצרת מציאות של הפקר ובגללה הוא אינו עובר. ומזה נראה שהביטול פועל באופן ישיר, דעצם הפעולה המחשבתית של האדם היא זו שגורמת שהחמץ נחשב כמושבת, וכשיטת רש"י והרמב"ם. ואולם מצד שני כשהוא התייחס לביטול שנעשה בערב (סי' תלד שם), הוא כתב וז"ל: "ואחר הבדיקה מיד בלילה יבטלנו ויאמר: כל חמירא דאיתיה ברשותי דלא חזיתיה ודלא ביערתיה ליבטל וליהוי כעפרא, דהשתא אפילו אם נשאר בבית חמץ שלא מצא, אינו עובר עליו, דהוי הפקר ולא דיליה הוא", עכ"ל. ומבואר שהוא מזכיר את עניין ההפקר. ובזה הוא לכאורה גם תופס את גישת התוספות הרואה בביטול פעולה רגילה של הפקר, ואין הוא רואה את הביטול כגילוי דעת שאינו רוצה שהחמץ יעבור לרשותו שזו רק פעולה הדומה להפקר. שהרי הנידון הוא על ליל הבדיקה, ואז עדיין לא מדובר שהחמץ יוצא מרשותו ועושהו הכתוב כאילו הוא ברשותו והביטול מונע את ההכנסה המחודשת הזאת לרשותו. דכל זה שייך רק בשעה שישית, אבל בלילה עדיין לא אירע שום דבר. ורק אם נוקטים שהביטול מהווה הפקר גמור, אזי כבר בלילה הוא יוצא מרשותו. אמנם אם מדובר על הפקר גמור, אז לכאורה הוא היה צריך להיאמר בפה דווקא. וגם כאמור אין הדברים מתיישבים עם מה שכתב קודם לכן (סי' תלא אות ב).

ביאור שיטת הטור

ולכן נראה שהוא אכן הבין כשיטת רש"י, שהתורה מחדשת במצות השבתה שגם ביטול בלב מועיל לבטל את איסורו של הדבר, אלא שהוא הבין שביטול האיסור נעשה באופן כזה שהדבר יוצא מרשותו. דלאחר שהוא החשיבו כעפר, התורה מייפה את מחשבתו ומוציאה את החמץ מרשותו על ידי זה. ולכן החמץ

נעשה כהפקר גמור כבר באותה שעה. אבל אין זה משום שהביטול הוא הפקר מצד עצמו, אלא זו רק תוצאה של חידוש התורה שהחמץ נחשב כמושבת על ידי הביטול. ולפי זה מיושב שהביטול גם מועיל בלב בלבד ואין צורך שיהיה בדיבור, דאין זה מעשה של הפקר אלא ההפקר הוא רק תוצאה של הביטול.

שיטת שו"ע הרב והקשיים שבה

ובשו"ע הרב (או"ח סי' תלד ס"ז) כתב וז"ל: "ועיקר הביטול הוא בלב, שישים בלבו כל חמץ שברשותו הרי הוא כאילו אינו וכו'. ומקום מקום תקנו חכמים שיציא דברים הללו בפיו ויאמר כל חמירא וכו', עכ"ל. ומבואר בדבריו שהבין שמדאורייתא מספיק לבטל בלב וחכמים תיקנו לבטל גם בפה.

אך לכאורה נראה שקשה להבין כך, דלא מצינו בגמרא ובראשונים שחילקו בין דין דאורייתא לדין דרבנן. ורוב הראשונים לא הזכירו כלל את הצורך לבטל בפה אלא כתבו שבביטול בלבו סגי, וקשה מאוד לומר שסברו שלמעשה צריך לבטל בפה והתייחסו בדבריהם רק לעיקר הדין מדאורייתא. ולעיל (עמ' קטו) הובאו דברי המכתם והראב"ה והאורחות חיים שכתבו שהסיבה שאין מברכים על הביטול היא שבביטול בלב סגי, ואם מדרבנן לא סגי בביטול בלב, לא מובן מה נימקו, דעדיין הוה להו לחכמים לתקן ברכה על המצוה שתיקנו לבטל בפה, כמו שתיקנו ברכה על קריאת מגילה והדלקת נר שבת וחנוכה שהן מצוות דרבנן.

הלכה למעשה

ונראה שלהלכה צריך לחשוש לשיטה המצריכה שהביטול יהיה בדיבור דווקא, דאם הביטול מועיל מצד שהוא הפקר, אזי הדיבור הוא לכאורה הכרח מדאורייתא, ויש בזה לכאורה ספיקא דאורייתא. ואולם נראה שמכיון שפשטות הלשון בכל הסוגיות הוא שהביטול יכול להיות בלב, ומכיון שרוב ככל הראשונים נוקטים בפשיטות שמספיק ביטול בלב, ומכיון שאפילו בשיטת ר"ת הסבור שביטול מועיל מטעם הפקר, הבינו הר"ש מפלייש המובא באו"ז והמרדכי והאגודה שאפשר לבטל בלב (ויתכן שר"ת עצמו נקט כן להדיא, כפי שהתבאר), יש לסמוך על כך בדיעבד, ולהתיר אחר הפסח חמץ שביטלוהו רק במחשבה. וכן נקטו להלכה המג"א (סי' תלו סק"ג) והמשנ"ב (שם סק"ה) שאין לברך על ביטול החמץ (אף אם אינו בודק ומבער ומברך על הביעור), כיון שהדיבור אינו נצרך לעיקר קיום המצוה.